

ÖTÜKEN ADI VE YERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Erhan AYDIN*

ÖZET

Ötüken'in yerini ve kelime yapısını ele alan bu makalede, Ötüken'in bugünkü Moğolistan'ın Zavhan-Aymak sınırları içerisinde bulunan Otgon bölgesi olduğu dikkatlere sunulmuştur. Başta Otgon Tenger dağı olmak üzere bölgede bulunan zirvelerin ise Şine Usu ve Terhin yazıtlarında geçen *As Öñüz* ve *Kan Iduk* olduğu önerilmiştir. *Ötüken* kelimesinin *ötü-* kökünden fiilden ad yapan +G ve addan ad yapan +kAn ekiyle kurulmuş olduğu dile getirilmiş; Moğolca *etügen* ~ *otogen* ve *idugen* ile Türkçe *Ötüken* kelimeleri arasındaki ilgi üzerinde de durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Ötüken, Otgon Tenger, Etügen, Eski Türk Yazıtları, Kök Türkler, Moğolistan.

REFLECTIONS ON ÖTÜKEN ITS PLACE AND NAME

ABSTRACT

This paper examines the place of Ötüken geographically and word structure of the noun Ötüken. Ötüken is situated in the Otgon region where is located in Zavhan-Aymak province of Mongolia. This region is a mountainous area with many summits. One of the summits is Otgon Tenger. In the Inscriptions of Şine Usu and Terhin also suggested two other summits named *As Öñüz* and *Kan Iduk*. The word of *Ötüken* is constructed by adding +G, verbal noun suffix, and +kAn, denominating suffix, to the origin *ötü-*. Then, the relationship between Tü. *Ötüken*, and Mo. *etügen* ~ *otogen* ve *idugen* is constructed.

Key words: Ötüken, Otgon Tenger, Etügen, Old Turkic Inscriptions, Kök Türks, Mongolia.

1. Giriş:

Eski Türk yurdu Ötüken'in adı ve özellikle yeri konusunda çok şey söylenmiştir. Yer tespiti yapan araştırmacıların özellikle Orhon ırmağı yakınlarında bulunan Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının dikili olduğu Koşo-Çaydam bölgesini Ötüken olarak düşündükleri bilinmektedir. *Ötüken* adı şu yazıtlarda geçmiştir:

Köl Tigin: Güney 3, 4, 4, 8, 8; Doğu 23.

Bilge Kağan: Kuzey 2, 3, 6, 19.

Tonyukuk: 15, 17.

Şine Usu: Kuzey 2; Doğu 7, 9, 11; Güney 4.

Terhin: Doğu 3; Güney 5, 6; Batı 1, 2, 4, 5, 5.

Hoyto-Tamir: I, 3 ve VII, 2.

2. Önceki Görüş ve Değerlendirmeler:

Eski Türk yazıtlarının V. Thomsen tarafından okunuşundan bu yana her araştırmacının mutlaka görüş belirttiği Ötüken adı ve yeri ile ilgili çok sayıda veri bulunmaktadır. Kendi görüş ve değerlendirmelerimizden önce bunlar tarih sırası ile verilecektir:

Türkçenin tarihî kaynaklarının en önemlilerinden birisi olan Divanü Lûgati't-Türk'te Kâşgarlı Mahmud çok geniş bir yer tespiti yapmakta ve ne yazık ki bu yer tespiti çok fazla işe yaramamaktadır: 'Ötüken, Tatar çöllerinde, Uygur ülkesine yakın bir yerin adıdır' (DLT I, 123). F. Hirth'e göre Ötüken, Karakurum dağları veya Çincesiyle Ho-lin-shan'dır. Yine Hirth'in bildirdiğine göre (T'ang-Shu: Kap. 217^B, s. 6) Ötüken, C'hang-an'ın 6000 li kuzey batısındadır (Hirth 1899:33 not 1). Thomsen De Guignes'ten naklen şunları söylemektedir: "Me-ki-lien'in Orhon nehri yakınlarında, sonraları Ho-lin adını alan bir kent kurdurduğunu ekliyor. Ho-lin ya da Ha-la Ho-lin Karakurum'un Çince adıdır. Daha sonra Moğolların başkenti olarak büyük ün kazanan ve hâlen Erdentso Manastırının da bulunduğu, Orhon yakınlarındaki bu kentin 1235'e doğru Ogotay (Ögedey) tarafından kurulduğu

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü/KAYSERİ. erhana@erciyes.edu.tr

söylenmektedir. Bunun içindir ki şehrin kurucusunun Me-ki-lien olmasına şüphe ile bakılmaktadır. Bu bilgi daha çok Toue-kioue devleti yıkıldıktan sonra Uygurların başkenti olan, Orhon'un batısında Erdentso'nun da yaklaşık 35-40 km. kuzey batısında bugünkü Karabalgasun harabelerinin bulunduğu kent için geçerli olabilir. Bu iki kent çok zaman birbiri ile karıştırılmıştır. Ancak, Tou-kiou'lerin o dönemdeki merkezlerinin de aynı yörelerde olduğu kesin" (Thomsen 2002:99, not 1). Thomsen'in sözünü ettiği ve H. Cordier tarafından ayrıntılı şekilde işlenen Ho-lin veya Ha-la Ho-lin'in bugün Moğolların Harhorin dediği Karakurum'un karşılığı olduğu bilinmektedir. Ayrıntı için bk. (Cordier 1893:68-69). Chavannes'e göre Ötüken, Tamir ve Orhon ırmaklarının çıktığı Hangay tepelerinin bir kısmıdır (Chavannes 2006:14).

Radloff, kelimeyi Uyg. *ötü*- 'auswählen' fiilinden alarak 'ausgewählt, gewünscht, geliebt (immer als Epitheton von *yış* das Waldgebirge)' anlamını vermiştir (Radloff 1895:100); Radloff, Neue Folge'de ise adın, *Ütükan* de okunabileceğini belirtmiştir (Radloff 1897:165). Thomsen ise Hangay dağları ya da güney Altayların doğu taraflarında olabileceğini düşünmektedir (Thomsen 2002:223). Melioranskiy, Ötüken için 'Ho-lin-schan' ifadesini kullanmaktadır (Melioranskiy 1899:84). W. Bang, mektuplarda Uygur metinlerinde sıkça geçen *Tengri kan* > *Tengriken* şeklinden hareket ederek **ötü kan* şeklini düşünür ve ekler: "*öt-* 'aradan geçmek' öyleyse **ötü kan* > *ötügen* 'geçit sahası' olmalıdır" (Bang 1980:18). P. Pelliot ise Çin kaynaklarında verilen adları incelemiş ve Çinlilerin, eski Türk yurduna Tou-kin-chan veya Tou-kin (**Tuo-kiän*) dediklerini ve özellikle Sui-Shu'da Tou-kin; diğer kaynaklarda ise Yu-tou-kin olarak verilmiş olduğunu bildirmiştir (Pelliot 1929:212 ve 217). Orkun, Moğolca Atügen ~ İtügen ile birleştirmek istemiştir (Orkun 1941:164). Von Gabain, Poppe'nin Polinov'dan aktardığı, Hangay dağ sırasının 1000 yıl önceki zamanlarda ormanlarla kaplı olmasının kuşkulu olduğu bilgisini verdikten sonra problemlili *yış* kelimesinin 'Gebirgsweide' olarak anlaşılması gerektiğini dikkatlere sunmuştur. Von Gabain ayrıca *Ötüken*'i geniş bir coğrafya olarak değerlendirerek Hangay dağ sırasının güney-batı ve güney-doğusu ile Tannu-Ola çevresinde görmek istemiş ve Mo. *etügen* 'Erdgöttin', Halhaca *ötögön* ile de karşılaştırmıştır (Gabain 1950:34-36). Ögel, *Ötügen* şeklinde okuyarak Hangay dağlarını işaret etmiştir (Ögel 1957:119). Räsänen < *ötü-ken* şeklinde bir açılımı önermiş ancak ayrıntıya girmemiştir (Räsänen 1957:102). Giraud ise kelimeyi *öt*-fiilinden almak istemiştir (Giraud 1961:148). Hamilton *ötügen* adını, *ötüg* 'dua, yakarı?' +*kan/han* şeklinde çözümlenememesini istemiştir (Hamilton 1997:197 not 23). Jisl'e göre Ötüken, Orhon ırmağı bölgesindeki Hangay sıra dağından bir parça idi (Jisl 1963:388). Czeglédy'ye göre ise Ötüken bölgesi Hangay dağlarının batı tarafı değil, aksine Hangay dağlarının ta kendisidir (Czeglédy 1995:57, not 5).

J. Schubert 1957, 1959 ve 1961 yıllarında Moğolistan'a yaptığı araştırma gezilerini topladığı seyahat kitabında hem Moğol tarihi hem de eski Türk eserleri hakkında önemli bilgiler vermişti. Kimi zaman daha önce söylenenlerin aksine farklı şeyler de söyleyen Schubert, Ötüken'in yeri konusunda ilginç ve bir o kadar da önemli bir yerden söz etmiş; Hangay dağ sırasının en yüksek noktası olan ve 4021 m. (Schubert'e göre 4031 m.) yükseklikteki zirvesi karla kaplı Otgon Tenger ile Ötüken *yış*'ı bir ve aynı saymak istemiştir. Schubert'e göre Otgon Tenger bugün de kısmen ormanla kaplı yüksek bir dağdır. Bölgenin Zavhan-Aymak'ın güney doğu bölümünde olduğu da verilen bir diğer bilgidir (Schubert 1964:214-215). Schubert'in seyahat kitabının tanıtmasını yapan. E. Tryjarski de Zavhan-Aymak'ın doğu bölümündeki Otgon bölgesinin Türklere kalma birçok eser barındırdığını ancak bunların bugüne kadar incelenmemiş olduğunu belirtmiştir (Tryjarski 1977:515-516). Tekin, Terhin yazıtını işlediği yazısında Ötüken için Hangay dağlarının kuzey-batı kısmı, Orhon ile Tes ırmağı arasındaki bölgeyi düşünmektedir (Tekin 1983:834). Erdal, Ötüken'in açılımını *ötügen* < *ötüg* +*kan*, *ötüg* 'prayer' şeklinde yapmış ve *kadırkan* ile karşılaştırmıştır (OTWF 77).

Golden'e göre Ötüken (Çin. T'u-chin-shan, Mo. Etügen) belki de Kuzey Moğolistan'da Orhon yakınlarındaki Hangay dağlarında bulunan dağlık ve yüksek bölgeydi (Golden 2002:107 not 879). Sümer'e göre Moğolistan'ın Hangay sıra dağlarının doğu kesiminde Orhon ve Tamir ırmaklarının kaynaklarının bulunduğu yerde, Uygurların başkenti Ordu Balık'ın az güneyinde idi (Sümer 1994:3 not 9). Tekin, Ötüken'in Hangay dağlarının doğu etekleri olabileceğini düşünmektedir (Tekin

1994:64). Rybatzki ise Ötüken'in, Hangay veya onun bir bölümü olması gerektiğini önermiştir (Rybatzki 1997:51, 97 ve not 255). Gömeç, Şine Usu yazıtındaki yer adlarını işlediği makalesinde Ötüken ile geniş bir coğrafyanın kastedilmiş olduğunu öne sürerek, Selenge'nin kollarının uzandığı bütün alanları içine almakla beraber, Altaylara kadar uzanabileceğini ifade etmiştir (Gömeç 2000:428).

3. Eski Türk Yazıtlarında Ötüken Adının Geçtiği Cümleler:

Yukarıdaki bölümde görüldüğü gibi Ötüken'in adından çok yeri üzerinde çok değişik görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin Hangay dağ sırası çevresinde yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Araştırmacıların Hangay dağ sırasında yoğunlaşmasındaki en önemli sebep, Orhon yazıtları diye bilinen Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının dikili olduğu yere yakınlığı ile ilgili olmalıdır.

Yazının bu bölümünde *Ötüken* adının geçtiği yerdeki cümleler hem eski Türkçesi hem de günümüz Türkçesi ile verilecek ve ardından değerlendirme yapılacaktır:

KT G 3: *Türük kagan Ötüken yış olursar iltä buñ yok* 'Türk kağanı Ötüken (ormanlı) dağında oturursa ülkede sıkıntı olmaz'.

KT G 4: *Ötüken yışda yig idi yok ärmiş il tutsık yär Ötüken yış ärmiş* 'Ötüken (ormanlı) dağından daha iyi (yer) asla yokmuş. İl tutacak (yurt edinilecek) yer Ötüken (ormanlı) dağıymış'.

KT G 8: *Ötüken yir olurıp arkış tirkış isar nän buñig yok Ötüken yış olursar bänğü il tuta olurtaçı sän* 'Ötüken'de oturup kervan gönderirsen sıkıntın olmaz. Ötüken (ormanlı) dağında oturursan ebedi yurt tutup oturacaksın'.

KT D 23-24: *Iduk Ötüken y[ış] ...* 'Kutsal Ötüken (ormanlı) dağı'.

BK K 2: *Türük [kag]an Ötüken [y]ış olursar iltä [buñ] yok* 'Türk kağanı Ötüken (ormanlı) dağında oturursa ülkede sıkıntı olmaz'.

BK K 3: *Ötüken y[ış]da yig i[di] yok är]miş il [tutsık yir Ö]tü[k]än] yış ärmiş* 'Ötüken (ormanlı) dağından daha iyisi asla yokmuş, il tutacak yer Ötüken dağı imiş'.

BK K 6: *Ötüken yär o[l]urıp [arkış] tirkış isar nän bu[ñig] yo]k Ö[tük]än] y[ış] olursar bänğü [il tuta olurtaçı] sen* 'Ötüken'de oturup kervan gönderirsen sıkıntın olmaz. Ötüken (ormanlı) dağında oturursan ebedi yurt tutup oturacaksın'.

BK D 19: *Iduk Ö[tük]än] yış bodun bardıg* 'kutsal Ötüken (ormanlı) dağı halkı (sen yurdunu bırakıp) gittin'.

T 15: *Kök Öñig yoguru Ötüken yışgaru uduztım* 'Kök Öng (Öngi ?) ırmağını geçip Ötüken (ormanlı) dağına doğru asker sevkettim'.

T 17: *Türük kaganıg] Türk bodunıg Ötüken yerkä bän özüm bilgä Toñukuk <kälürtüm> Ötüken yäriğ konmuş täyin äşidip biryäki bodun kuryakı yıryakı öñräki bodun kälti* 'Türk kağanını Türk halkını Ötüken'e bizzat ben Bilge Tonyukuk getirdim. Ötüken'e yerleştiğimizi duyan güney, batı, kuzey ve doğudaki boylar geldi'.

ŞU K 2: *Ö[tük]än]n [eli] Tägräs ili äkin ar[a] o[lu]rmiş subı Sälänä ärmiş* 'Ötüken (ile) Tegres ülkesi, (bu) ikisinin arasında yurt tutmuş, suyu (ise) Selenge imiş'.

ŞU D 7: *Anta yana tüşdim Ötüken irin kışladım* 'Oradan yine geri döndüm. Kışı Ötüken'in kuzeyinde geçirdim'.

ŞU D 9: *Ötüken yış başı anta [As?] Öñüz başı anta Iduk baş kidintä Yabaş Tokuş bältirintä anta yayladım* 'Ötüken (ormanlı) dağı zirvesi, As-Öngüz zirvesi (ile?), Iduk zirvesinin batısında Yabaş ve Tokuş (ırmaklarının?) birleştikleri yerde yazı geçirdim'.

ŞU D 11: *Kabışalm timiş Ötü[k]än] (...) -m timiş (...) [toku?]z [ya]ñı[ka] sü yorıdım* 'Birleşelim' demiş. Ötüken ... -m demiş ... dokuzuncu gün (?) asker sevkettim'.

ŞU G 4: *... Ötükenä bän ... i/i anta t[okıdım]* '... Ötüken'de, ben ...-i orada bozguna uğrattım'.

Terhin D 3: *Ötüken eli Tegres eli ekin ara Orkun ügüzde ...* '(yurtları) Ötüken yurdu Tegres yurdu (imiş) (bu) ikisinin arasında, Orkun ırmağında' (Tekin 1983:804 ve 808).

Terhin G 5: *Ötüken eli sizde ebir ti[di?]* 'Ötüken yurdu sizde, (kağan olun ve ülkeyi) yönetin! dediler...' (Tekin 1983:805 ve 809).

Terhin G 6: *Kagan atanıp katun atanıp Ötüken ortusunda As Öñüz baş Kan Iduk baş kidinin örgin bunta etidim* ‘kağan unvanını alıp Ötüken ortasında As-Öngüz zirvesinin, Kan-Iduk zirvesinin batısında hükümdarlık otağını burada kurdurdum’ (Tekin 1983:805 ve 809).

Terhin B 1: *Ötüken kidin uçınta tez başınta örgin [anta etidim çıt] anta yaratıtdım* ‘Ötüken’in batı ucunda Tez (ırmağı) başında, hükümdarlık otağını (orada kurdurdum, ordugâh çitlerini) orada yaptırtdım’ (Tekin 1983:806 ve 809).

Terhin B 2: *Ulu yılıka Ötüken ortusunda As Öñüz baş Kan Iduk baş kidininte yayladım* ‘Ejderha yılında Ötüken ortasında, As-Öngüz zirvesinin ve Kan-Iduk zirvesinin batısında yayladım’ (Tekin 1983:806 ve 809).

Terhin B 4: *Ötüken eli Tegres eli* ‘Ötüken yurdu Tegres yurdu’ (Tekin 1983:806 ve 809).

Terhin B 5: *Yaylagım Ötüken kuzı kidin uçı tez başı öñdüni kahuy künyü ...* ‘yaylam Ötüken’in kuzey (yamaçlarının) batı ucu, Tez (ırmağı) başı, doğusu Kanyuy ve Künyü (ırmakları)’ (Tekin 1983:806 ve 810).

Terhin B 5: *İç ilgam Ötüken yiri Ongı Tarkan Süy yağı bodunki kaganı birigerü uçı Altun yış kidin uçı Kögmen iligerü uçı költ[i]* ‘iç otağım Ötüken; kuzeyi Ongı Tarkan Süy düşman(ımın)ki kağanınki güney ucu Altay dağları batı ucu Kögmen (Tannu-Tuva dağları) Doğu ucu Költi (dağları?)’ (Tekin 1983:806 ve 810).

HT I, 3: *Ötükän öz yirim* ‘Ötüken öz toprağım’ (Sertkaya-Harcavbay 2001:319).

HT VII, 2: *Täñridä kul(t?) bulmuş Ötükän ilindä* ‘Tanrıda kut bulmuş Ötüken ilinde’ (Sertkaya-Harcavbay 2001:327).

4. Değerlendirme ve Öneriler:

4. 1. Ötüken’in Yeri İle İlgili Değerlendirme ve Öneriler:

Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında çok sayıda geçen *Ötüken* adından sonuca ulaşmak mümkün değildir. Çünkü bu yazıtlarda sadece Ötüken’in önemi ve orayı terketmemek gerektiğini ifade eden cümleler bulunmaktadır. Şine Usu ve Terhin yazıtları Ötüken’in yeri konusunda daha açık bilgiler vermektedir. Örneğin ŞU D 9’da geçen *Ötükän yış başı anta [As?] Öñüz başı anta Iduk baş kidintä Yabaş Tokuş bältirintä anta yayladım* ‘Ötüken (ormanlı) dağı zirvesi, As-Öngüz zirvesi (ile?), Iduk zirvesinin batısında Yabaş ve Tokuş (ırmaklarının?) birleştikleri yerde yazı geçirdim’ cümlesinden en azından Ötüken’in yerini tespiti yardımcı olabilecek kimi yer adları geçmektedir. Bu cümleye benzer cümleler Terhin yazıtında da bulunmaktadır:

Terhin B 2: *Ulu yılıka Ötüken ortusunda As Öñüz baş Kan Iduk baş kidininte yayladım* ‘Ejderha yılında Ötüken ortasında, As-Öngüz zirvesinin ve Kan-Iduk zirvesinin batısında yayladım’ (Tekin 1983:806 ve 809).

Terhin G 6: *Kagan atanıp katun atanıp Ötüken ortusunda As Öñüz baş Kan Iduk baş kidinin örgin bunta etidim* ‘kağan unvanını alıp Ötüken ortasında As-Öngüz zirvesinin, Kan-Iduk zirvesinin batısında hükümdarlık otağını burada kurdurdum’ (Tekin 1983:805 ve 809).

Şine Usu ve Terhin yazıtlarında geçen *As Öñüz* yer adını S. G. Klyaştorımy *şüngüz başkan* ‘Süngüz Başkan’ okumuş ve anlamlandırmıştır (Klyaştorımy 1980:92). Tekin ise Kâşgarlı’daki *as* (DLT I, 80) ile karşılaştırıp ‘ak, beyaz’ anlamını vermiş, *öñüz*’ün de ‘renk’ anlamındaki *öñ* kelimesinden +z ekiyle türetilmiş olabileceğini önermiştir. Krş. Uyg. *meñ* ‘ben, benek’, *meñiz* ‘yüz, beniz’. Sonuç olarak Tekin *as öñüz* okuyup ‘beyaz renkli’ anlamını vermiş ve Terhin yazıtı üzerinde çalışan Şinehüü’nün *şöñüz* ve Klyaştorımy’nin *şüñüz* okuyuşunu eleştirerek yazıtta harfin *ş²* değil *ş¹* olduğunu ve dolayısıyla da ilk kelimenin ancak *as* veya *aş* okunabileceğini belirtmiştir (Tekin 1983:815-816). *As Öñüz* yer adını Katayama ise *baş*’tan hareket ederek ‘ırmak havzası’ olarak anlamak istemiştir: *Aş öñüz* ‘to the west of the river-head area(s) of Aş-Öñüz’ (Katayama 1999:169-170). Gömeç de burayı tıpkı Klyaştorımy gibi *Süngüz-Başkan* olarak okumakta ve *Süngüz* ile *Başkan* adlarını boy adı olarak değerlendirmektedir. Ona göre Süngüzler, On-Okların Tu-lu kolundan; Başkanlar da Nu-shih-pi’lerdendi. Süngüzler ve Başkanlar Çinlilerden kaçıp Ötüken’in içlerine doğru

gelmiş ve yerleştikleri Ötüken'deki bu bölgeye de kendi adlarını vermişlerdir (Gömeç 1997:26 not 116) ve (Gömeç 2001:34).

Bozkır Uygurlarından kalan yazıtların Ötüken'in yerinin tespitinde önemli rol oynadığı kesindir. Terhin yazıtının batı yüzünün 5. satırında geçen cümle Ötüken'in yerini aşağı yukarı belirlemektedir: *Yaylagım Ötüken kuzı kidin uçı tez başı öndüni kañuy küniy ...* 'yaylam Ötüken'in kuzey (yamaçlarının) batı ucu, Tez (ırmağı) başı, doğusu Kanyuy ve Küniy (ırmakları)' (Tekin 1983:806 ve 810). Bu cümleden bozkır Uygurlarının, Tes ırmağının (Mo. Tesiyn gol) doğduğu yerden, doğuda Hanuy (Mo. Hanuy gol) ve Hünüy (Mo. Huni, Hüne, Hünüy gol) ırmaklarına kadarki bölgeyi yurt tuttıkları sonucu çıkmaktadır. Terhin B 5'teki bu cümleden Ötüken'in en azından Hanuy ve Hünüy ırmaklarının güneyinde olması gerektiğini söylemek mümkündür.

Terhin yazıtından edinilen bilgilere göre *As Öñüz*, Ötüken'in ortasındadır. *Baş* kelimesinden hareket ederek *As Öñüz*'ün ırmak veya dağ olduğu öne sürülebilir. Tekin'in *As Öñüz* için önerdiği 'beyaz renkli' anlamı gerçekten de ilgi çekici ve önemlidir. Bizce *As Öñüz baş* yani 'ak renkli zirve' ifadesi ile J. Schubert'in önerdiği, Moğollarca kutsal sayılan Otgon bölgesindeki Otgon Tenger dağı kastedilmiş olmalıdır. Bugünkü Moğolistan'ın Zavhan-Aymak sınırları içerisinde bulunan ve 4021 m. yüksekliğindeki Otgon Tenger adlı volkanik dağın, Hangay dağ sırasının en yüksek bölümünü oluşturduğu bilinmektedir (Sanders 1996:162). Otgon Tenger dağının koordinatları ise şöyledir: Kuzey 47° 36' ve Doğu 97° 33' (<http://www.peakbagger.com/peak.aspx?pid=13104>). Moğollarca kutsal sayılan bu bölge, Otgon Tenger'den başka etrafında birkaç zirve daha barındırmaktadır. Bu zirveler Şine Usu ve Terhin yazıtlarında sözü edilen *As Öñüz* ve *Kan Iduk Baş*; *Ötüken* ise zirveleri barındıran bölge olmalıdır. Terhin yazıtının batı yüzünün 2. satırından edinilen bilgiye göre *As Öñüz baş* ve *Kan Iduk baş*, Ötüken'in ortasında bulunmaktadır.

Ötüken ile birlikte kullanılan *yış*'ın dağ olarak anlamlandırılması doğru değildir. Çünkü *tag* kelimesi eski Türk yazıtlarında dağları ifade etmek için kullanılmıştır. Örneğin: *Ek Tag* (T 44); *Kömür tag* (ŞU K 8) vb. Gerçekten de ünlü Altay dağlarını belirtmek için *Altun tag* değil de *Altun yış*'ın kullanılmış olması anlamlıdır. Bugün çağdaş Türk dillerinin birçoğunda bulunan *yış*'ın genel olarak 'dağdaki ovanın ormanı' veya 'dağlardaki orman' belki 'orman (?)' anlamında olması gerekir. *Yış* için ayrıca krş. (Sertkaya 2003:2-3).

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının dikili olduğu Koşo-Çaydam bölgesinin Ötüken olduğu da düşünülmüştür. Ancak Terhin yazıtının bulunuşu ile Şine Usu yazıtındaki bazı problemliler yerlerin Terhin yazıtı yardımıyla çözümlenmesi sonucunda Koşo-Çaydam bölgesinin Ötüken olamayacağı ortaya çıkmıştır. Zaten Bilge Kağan, halkına seslenirken yazıtları neden buraya yani Koşo-Çaydam'a diktirdiğini kuşkuyla yer vermeyecek bir biçimde anlatmaktadır: *On ok oğlın]a tatıya tãgi bunı körü bilij bãngü taş tokıtdım y[ag]uk el ärsär ança takı äriğ yãrtä irser ança äriğ yãrtä bãngü taş tokıtdım bititdim anı körüp ança bilij* 'On Ok oğullarına ve yabancılarına (On Ok olmayanlara ?) kadar bunu görüp bilin. Ebedî taş diktirdim. (Burası) yakın olduğu için ve kolay ulaşılabilir bir yerde olduğu için, böyle kolay ulaşılabilir yerde ebedî taş diktirdim, yazdırtım. Onu görüp (yazdıklarımı) öğrenin'. Buradan da Koşo-Çaydam'ın kervan yolları üzerinde ve erişilmesi kolay bir yerde olduğu sonucu çıkmaktadır.

4. 2. Ötüken Adı İle İlgili Değerlendirme ve Öneriler:

Bizce *Ötüken* adında kesinlikle *+kAn* eki vardır. De Rachewiltz'in, klasik Moğolcada sıkça geçen ve önceki kelimeye eklenebilen *kan*'ın özellikle unvan, dağ ve ırmak yapımında kullanıldığı görüşünü belirten M. Erdal bununla ilgili *Kadırkan* ve *Burxan* örneklerini vermiş ve *Kadırkan*'ı *kadır* 'harsh'; *Ötüken*'i ise *ötüg* 'prayer' tabanından getirmiştir (OTWF 77). Gerçekten de *Ötüken*'in en gerçekçi açıklaması *ötüg +kän*'dir. Doerfer *ötüg* için 'ein beim Chan eingereichtes Gesuch, Eingabe' anlamını verip fiilin Türkçeden Moğolcaya *öçi-* olarak geçtiğini bildirmektedir (TMEN II, 574). Clauson *ötüg* için 'request, memorial to a superior' anlamını vermiş ve Moğolcaya *öçi-* 'to report, propose' olarak ödünç verildiğini ve bunun da Türkçe **öti-* fiilinden alındığını ihtiyatla bildirmişti (EDPT 51a). Hem Doerfer hem de Clauson *ötüg*'ü *Ötüken* ile birleştirecek bir ifade kullanmamışlardır.

Eğer Doerfer ve Clauson'un dediği gibi düşünülürse Moğollarca bilinen ve MGT'de 'yer, arz' anlamında kullanılan *etiügen* (Gabain 1950:36) ile *Ötüken*'i birleştirmek güçlük çıkaracaktır. *Ötü-* fiili Türkçeden Moğolcaya *öçi-* olarak geçmişse bu durumda *etiügen*'in *eçügen* olması beklenirdi. Çünkü *etiügen* (~ *otogen*) MGT'de de yani orta Moğolcada geçmiştir: MGT 113, 254 vb. *Etügen* 'Erde; Mutter Erde' (Haenisch 1962:47) ve (Temir 1995:51 not 2). Ayrıca krş. *oci-* 'nach oben berichten' ve *otogen* 'Erde' (Haenisch 1952:55-56). Günümüz Moğol yazı dilinde ise kelimeler, *öçi-* 'söylemek, cevap vermek, ifade vermek; ibadet etmek, dua etmek; dua, adak, kurban sunmak'; *öçig* 'tanıklık, duruşmada yeminli ifade; dua' (Lessing 2003:982); *etiügen* 'yeryüzünün şamanist tanrıçası' (Lessing 2003:533) anlamlarıyla yaşamaktadır. Bu durumda Tü. *ötü-* fiili çok eski zamanlarda *öçi-* olarak; *Ötüken* adı ise yakın zamanlarda *etiügen* olarak Moğolcaya verilmiş olmalıdır. Otgon Tenger dağ adındaki *Otgon* kelimesinin < *Otgon*'dan yani *etiügen* ~ *otogen*'den gelişmiş olabileceğini dikkatlere sunmak istiyoruz. Ancak Ramstedt, Kalmuk sözlüğünde *otçan*'ı 'der letztegeborene, der jüngste sohn' şeklinde açıklayıp kelimeyi Tü. *ot* 'feuer' kelimesinden getirmiştir (Ramstedt 1976:291).

Poppe +*kAn* ekinin, günümüz Moğol yazı dilinde adlara gelerek küçültme ve bazen de dişilik yapmaya yaradığını örnekler vererek anlatmıştır (Poppe 1992:§124). Ekin, Moğolcada organ adları yapmada da kullanıldığını bildiren Poppe, bu ekle ilgili birçok örnek vermiştir. Örneğin: Mo. *udugan* < **idukän* 'Schamanin'; Bur. *od'ogon* 'ay.'; Dagurcadaki *yadagan* şeklinin de < **idukän*'den geldiğini belirtmiştir (Poppe 1973:225-226). W. Heissig, bugün Çin sınırları içerisinde bulunan İç Moğolistan özerk bölgesinde, yarı şamanist ayinlerde kadın şamanların yani *idugan*'ların bulunduğunu bildirmektedir (Heissig 1990:224). 'Kadın şaman' anlamına gelen *idugan/idugen*'in Tü. *Ötüken* adı ile ilgili olması gerekir. Gerçekten +*kAn* ekinin günümüz Moğolcasında dişilik yapmada da kullanılıyor olması önemli bir veridir. Çünkü özellikle Yenisey yazıtlarında çok sayıda örneği bulunan *yer-sub* ifadesinde yer-suyun dişi olarak kişiselleştirildiği bilinmektedir. Bugün bile Anadolu'da Malatya ve civarında iyi ürün alınan tarlaya *hatun tarla* dendiği bildirilmiştir (Barutçu Özönder 1998:175).

5. Sonuç:

Bu makalede, *Ötüken*'in adı ve yeri ile ilgili önceki görüşler değerlendirildikten sonra *Ötüken*'in bugünkü Moğolistan'ın Zavhan-Aymak sınırları içerisinde bulunan ve 4021 m. yükseklikteki Otgon Tenger dağı civarı olduğu önerilmiştir. Hangay dağ sırasının en yüksek bölümünü oluşturan Otgon Tenger dağıyla birlikte bölgede bulunan birkaç zirvenin, Şine Usu ve Terhin yazıtlarında geçen *As Öñüz* ve *Kan Iduk* dağları olduğu düşünülmektedir. *Ötüken* adının da *ötü-* tabanından, fiilden ad yapan +*G* ve addan ad yapan +*kAn* (Mo.?) ekiyle kurulduğu ve *Kadırkan* ile *Täñrikän*'deki +*kAn*'ın aynı ek olduğu ve nihayet Moğolca 'kadın şaman' anlamındaki *idugan/idugen*'in de *Ötüken* kelimesiyle ilgili olduğu önerilmiştir.

6. Kısaltmalar ve Kaynaklar:

- ATALAY, B. (1991³): *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, "Endeks". Ankara: TDK.
- BANG, W. (1980): *Berlin'deki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*. Çev. Ş. Tekin, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. S. (1998): Yenisey Kitabeleri ve Yer - Sular. *Journal of Turkish Studies* 22, (Hasibe Mazioğlu Armağanı), c. II, 171-184.
- CHAVANNES, E. (2006): *Batı Türkleri Tarihi*. Çev. M. Sirman. İstanbul: Töre Yayın Grubu.
- CLAUSON, S. G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- CORDIER, H. (1893): Situation de Ho-lin en Tartarie (avec une Carte). *T'oung pao* 4, 33-80.
- CZEGLÉDY, K. (1995): Çogay-Kuzı, Kara-Kum, Kök-Öng. Çev. E. B. Özbilen. *Türk Dünyası Araştırmaları* 97, 51-64.
- DLT bk. B. ATALAY (1991).
- DOERFER, G. (1965): *Türkische und Mongolische Elemente im neupersischen II*. Wiesbaden: Franz Steiner.

- EDPT bk. S. G. CLAUSON (1972).
- ERDAL, M. (1991): *Old Turkic word formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- GABAIN, A. v. (1950): Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken. *Der Islam* 29, 30-62.
- GIRAUD, R.: *L'Inscription de Bain Tsokto*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.
- GOLDEN, P. B. (2002): *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çev. O. Karatay. Çorum: Karam.
- GÖMEÇ, S. (1997): *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: AKM.
- GÖMEÇ, S. (2000): Şine-Ussu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine. *Belleten* LXIV/240, 427-433.
- GÖMEÇ, S. (2001): Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları. *Türk Kültürü* XXXIX/453, 25-36.
- HAENISCH, E. (1952): *Sino-Mongolische Dokumente vom Ende des 14. Jahrhunderts*. Berlin: Akademie.
- HAENISCH, E. (1962): *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- HAMILTON, J. R. (1997): Tokuz Oguz ve On Uygur. Çev. Y. Koç - İ. Birkan. *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, 187-232.
- HEISSIG, W. (1990): New Material on East Mongolian Shamanism. *Asian Folklore Studies* 49, 223-233.
- HIRTH, F. (1899): Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk. *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*. (Zweite Folge). St-Petersburg. 1-140.
- JISL, L. (1963): Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları. *Belleten* XXVII/107, 387-410.
- KATAYAMA, A. (1999): Tariat Inscription. *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. Eds. T. Moriyasu and A. Ochir. Osaka: The Society of Central Eurasian Studies. 168-176.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1980): Terhinskaya nadpis'. *Sov'etskaya Tyurkologiya* 1980/3, 83-95.
- LESSING, F. D. (2003): *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev. G. Karaağaç. Ankara: TDK.
- MELIORANSKIY, P. M. (1899): *Pamyatnik' v' çest' Kyul' Tegin*. St-Petersburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk'.
- ORKUN, H. N. (1941): *Eski Türk Yazıtları* IV. İstanbul: TDK.
- OTWF bk. M. ERDAL (1991).
- ÖGEL, B. (1957): Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar. *Belleten* XXI/81, 81-137.
- PELLIOT, P. (1929): Neuf Notes sur des questions d'Asie Centrale. *T'oung pao* 26, 201-265.
- POPPE, N. (1973): Über die Bildungssuffixe der mongolischen Bezeichnungen der Körperteile. *Ural-Altäische Jahrbücher* 45, 223-243.
- POPPE, N. (1992): *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. Çev. G. Karaağaç. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- RADLOFF, W. (1895): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St-Petersburg.
- RADLOFF, W. (1897): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Neue Folge. St-Petersburg.
- RAMSTEDT, G. J. (1976): *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.
- RÄSÄNEN, M. (1957): *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia, Edidit Societas Orientalis Fennica.
- SANDERS, A. J. K. (1996): *Historical Dictionary of Mongolia*. Lanham & London: The Scarecrow.
- SCHUBERT, J. (1964): Zum Begriff und zur Lage des 'ÖTÜKÄN'. *Ural-Altäische Jahrbücher* 35, 213-218.
- SERTKAYA, O. F. - S. HARCAVBAY (2001): Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir). *Türk Dili Araştırmaları Yılığ-Belleten* 2000, 313-346.
- SERTKAYA, O. F. (2003): YıS (Yış?)/Yis¹/Yis/Yiş Kelimesi ve Akraları Üzerine. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 13 (Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a Armağan), 1-10.
- SÜMER, F. (1994²): *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: TTK.

TEKİN, T. (1983): Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Bellekten* LXXIX/184, 795-838.

TEKİN, T. (1994): *Tunyukuk Yazıtı*. İstanbul: Simurg.

TEMİR, A. (1995³): *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: TTK.

THOMSEN, V. (2002²): *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çev. V. Köken. Ankara: TDK.

TMEN bk. G. DOERFER (1965).

TRYJARSKİ, E. (1977): Bugünkü Moğolistan ve Eski Abideleri. Çev. N. Yüce. *Türk Kültürü* XV/176, 511-516.

<http://www.peakbagger.com/peak.aspx?pid=13104>. (05.11.2007).

7. Resimler:

Resim 1: Otgon Tenger'in uydu fotoğrafı

Resim 2: Otgon Tenger dağı

Resim 3: Otgon Tenger dağı

Resim 4: Otgon Tenger dağı civarında ormanlı dağlar